

Monument voor de omstreden jonker Berend Coenders van Helpen

Het koorhek in Huizinge

SOGK

006847

IN VERSCHIEDENE GRONINGER KERKEN VINDEN WE HERINNERINGEN AAN DE JONKERS DIE TUSSEN 1600 EN 1800 OP HET PLATTELAND DE MACHT UITOEFENDEN. IN 1641 LIET BEREND COENDERS VAN HELPEN EEN KOORHEK PLAATSEN IN DE KERK VAN HUIZINGE. IN HET OPSCHRIFT NOEMT HIJ ZICHZELF 'EDEL, DAPPER EN HOOGGEBOREN'. BIJ DIE KWALIFICATIES ZIJN BIJ DEZE KLEURRIJKE MAAR OOK OMSTREDEN FIGUUR WEL DE NODIGE KANTEKENINGEN TE PLAATSEN.

Het opschrift en wapen op het koorhek¹

Op het koorhek in Huizinge is een bord aangebracht met aan de koorzijde een opschrift in het Latijn, waarvan de vertaling luidt: 'In het jaar van de christelijke jaartelling 1641. Tot eer van de almachtige God en tot versiering van deze tempel hebben de edele, gestrengte en grootmoedige man Bernard Coenders van Helpen, ridder in de orde van Sint-Michael, heer tot Fraam, Sauwerd, Huizinge enz., hoveling te Adorp, Eenrum, Bedum, Stedum, Loppersum,

Faan en daaraan verbonden dorpen, afgevaardigde ter hoogmogende Staten Generaal der Verenigde Nederlanden, alsmede de zeer edele en vrome vrouw Anna Coenders van Helpen, erfvrouw te Fraam, Huizinge enz., echtelieden, dit werk laten maken, toen hier de eerwaarde heer Wilhelmus Johannes, dienaar des goddelijken woords, Johan Conrad Gauli en Simon Everts kerkvoogden waren'.²

Aan de schipzijde zijn op het bord de wapens van het echtpaar Berend en Anna Coenders van Helpen geschilderd. Rechts het gewone Coenderswapen met twee naar elkaar gewende bokken. Links het wapen van Berend Coenders: gevierendeeld met in kwartier 1 en 4 de twee bokken en in 2 en 3 twee gouden kronen boven elkaar. Het is omhangen met een gouden keten, waaraan een rond gouden draagteken, zijnde de ridderorde van Sint Michaël. Boven de wapens prijkt de tekst 'Vincit qui patitur' ('Hij overwint die weet te verduren').

Op het hek liet Jonker Berend ook enige bijbelteksten plaatsen, alle ontleend aan Romeinen 12. Naast het opschrift zijn dit: 'Hebt een afkeer van het boze, Rom. XII, v IX' en 'Sijt geduldich in verdruckinge, Rom. XII, v. XII'. Aan weerskanten van het wapen staan: 'De liefde sij ongeveinsd. Rom. XII. V. IX' en 'Volherdet in den gebede. Rom. XII. V. XII'.

- 1 Voor een beschrijving van dit en andere koorhekken in Groningen verwijs ik naar mijn artikel in dit nummer.
- 2 De complete Latijnse tekst in A. Pathuis, *Groninger gedenkwaardigheden. Teksten, wapens en huismerken van 1298-1814*, Assen/Amsterdam 1977, nr. 2021. Gaarne betuig ik mijn dank aan drs. Redmer Alma te Warffum voor de vertaling.

1 Huizinge, koorhek vanaf de koorzijde, 1641

2 Huizinge, opschrift op het koorhek over Berend en Anna Coenders van Helpen

FOTO'S: REGNERUS STEENHISA

3 Huizinge, wapens op het koorhek van Berend en Anna Coenders van Helpen

Politicus met curieuze onderscheidingen

Jonker Berend Coenders (1601-1678) speelde in het politieke leven van zijn tijd een belangrijke rol. Reeds in 1632, nog maar 31 jaar oud, werd hij lid van de Raad van State en in 1634 lid van de Staten-Generaal. In die hoedanigheid ging hij in 1639 en 1640 met een gezantschap naar Kopenhagen om te pleiten voor verlaging van de tol op Nederlandse schepen in de Sont, echter zonder resultaat.

Onduidelijkheid is er inzake enkele buitenlandse onderscheidingen. Rond 1635 werd hij ridder in de orde van Sint Michaël, volgens overlevering omdat hij in de gunst stond bij de Franse koning Lodewijk XIII. Formsma heeft in 1960 de berichten over Berend kritisch onderzocht erop gewezen dat van die gunst niets bekend is en evenmin van een verblijf in Frankrijk.³ Wel is bekend dat deze eertijds hoge orde toen reeds voor geld te koop was.

In het wapen van Berend Coenders prijken vier kronen. Volgens overlevering zou hij het recht daartoe gekregen hebben van koningin Christina van Zweden (1632-1654). Dit bericht heeft volgens Formsma wel een zekere mate van waarschijnlijkheid, maar het is niet bekend bij welke gelegenheid deze onderscheiding verleend zou kunnen zijn.

Hij overleed op 3 januari 1678, maar niet in Kopenhagen, waar hij volgens overlevering op dat moment verbleven zou hebben als gezant aan het Deense hof.

Deelname aan staatsgreep

In 1643 werd Coenders beschuldigd van 'grouwelijke landdagschennis' in Groningen. Hij streefde naar de hoogste macht en toen hem dat niet langs normale democratische weg gelukte, pleegde hij een staatsgreep. Hij had zich namelijk verbonden met de stad Groningen en liet met een troepenmacht de toegang tot het provinciehuis bezetten om zijn tegenstanders te weren. De operatie mislukte echter en Coenders werd voor straf uit al zijn ambten ontzet. Ook moest hij f. 7.000,- boete betalen. Formsma merkt op dat op den duur de herinnering aan deze gebeurtenis begon te verbleken en een bekwaam man als Coenders

in de door partijschappen verscheurde Ommelanden weer nieuwe kansen kreeg.⁴ In 1668 werd hij zelfs president van de Ommelanden. Tegen de invoering van deze nieuwe functie was veel verzet bij de stad en een deel van de Ommelanden, maar Coenders wist door te zetten.

Alchemist (met de hoedenmakersziekte?)

Berend Coenders beoefende ook de alchemie. Over deze studie schreef hij een boek van liefst 1240 bladzijden met als titel *L'Escalier des Sages*. De eerste druk van het werk verscheen naamloos te Groningen in 1689. Een tweede druk verscheen in Keulen in 1693, nu met zijn naam. Zoon Frederik liet datzelfde jaar een verkorte editie verschijnen in Parijs. In 1918 schreef prof. Jaeger in het Chemisch Weekblad over Coenders als alchemist. Hij is kritisch over de inhoud, maar concludeert dat Berend wel zeer belezen was in de alchemistische literatuur en de filosofie. Hij kende Plato, Aristoteles, de middeleeuwse scholastici en de bijbel.⁵

In 1922 vond men op het burchterrein van Fraam allerlei slakken uit een smeltoven die wegens hun veelkleurigheid van groen, geel en rood al de kenmerken vertoonden van een bijzondere samenstelling. De veronderstelling van Vinhuizen dat Coenders op die plek werkte met zijn retorten en vijzels werd bewaarheid in 1959.⁶ In dat jaar werd bij egalisatiewerkzaamheden het terrein van de borg omgeploegd, waarbij veel scherven en puinresten te voorschijn kwamen. Hierover schreef Piet Kooi in 1978 een boeiend artikel onder de veelzeggende naam 'Gedonder in de glazen'.⁷ Het lukte Kooi om verschillende glazen, flessen, potten, kolven en retorten te reconstrueren. In zijn boek beschrijft Coenders een door hem uitgevoerde proef waarbij hij een goudoplossing met kwik destilleerde. De proef mislukte omdat zijn retort in stukken sprong en de inhoud verloren ging. Volgens Kooi geeft dit een indicatie voor het ontstaan van de grote hoeveelheid scherven als gevolg van een krachtige explosie. Hij wijst er verder op dat bij verhitting van kwik kwade dampen ontstaan en dat als Coenders

3 W.J. Formsma, 'Berend Coenders van Helpen, 1601-1678', *Cultureel Maandblad Groningen* 2 (1960), pp. 230-233.

4 Formsma, 'Berend Coenders van Helpen, 1601-1678', p. 233

5 J. Vinhuizen, 'De borg Fraam te Huizinge', *Groningsche Volksalmanak* 1923, pp. 23-45, hier 39.

6 Vinhuizen, 'De borg Fraam te Huizinge', p. 36.

7 P.B. Kooi, 'Gedonder in de glazen', *Groningse volksalmanak*, 1978-1979, pp. 228-238.

FOTO REINT WOBBER

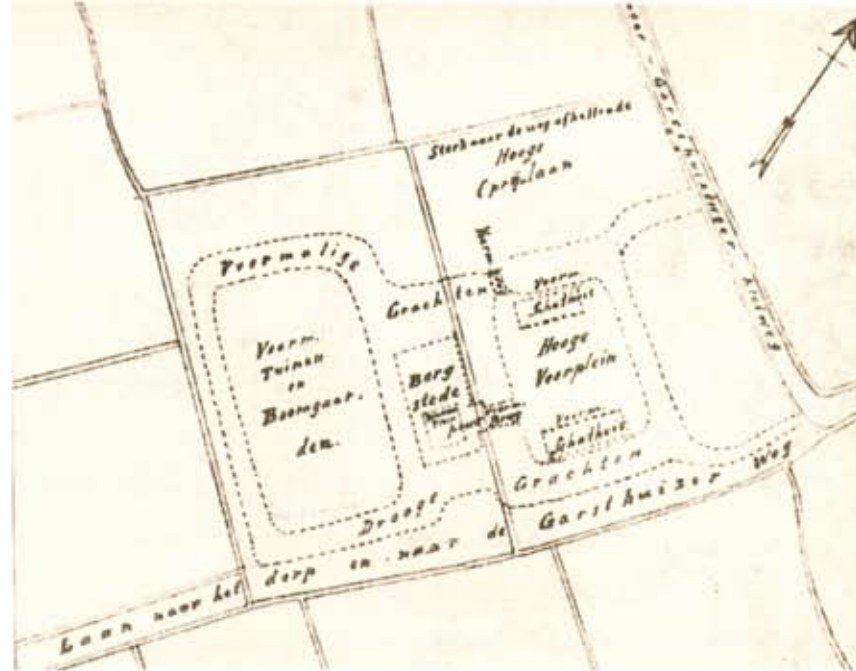
4 Huizinge, de borg Fraam zoals afgebeeld op de Coenderskaart uit 1675-1680

regelmatig deze kwikdampen inademde, dat van invloed was op zijn gedrag. Hij leed zo mogelijk aan de zogenaamde hoedenmakersziekte: hoedenmakers die bij bewerking van vilt regelmatig kwik inademen gaan zich gek gedragen.⁸

Hardvochtig optreden tegen ds. Hamer

Berend Coenders kreeg een slechte reputatie door zijn hardvochtige optreden tegen de predikant van Huizinge, ds. Dirk Hamer. Deze had in 1648 geklaagd over de oneerlijkheid van Berend inzake het beheer van de kerkegoederen. Het huis Fraam was jaarlijks aan de armen van Huizinge een half vat boter schuldig, waarvoor Coenders echter vijftien daalders uit de opbrengst van het kerkvoogdijbezit uitkeerde, met andere woorden: een sigaar uit eigen doos. Berend ergerde zich mateloos aan de klacht van Hamer, kwam lang niet meer in de kerk en nam wraak toen in 1657 bleek dat ds. Hamer enig vreemd zilvergeld als gangbare munt had uitgegeven.⁹ Coenders, die in dat jaar redger (rechter) van Huizinge was, beschuldigde ds. Hamer dat deze valse flabben (4 stuivers stukken) in omloop had gebracht. Hamer werd bij verstek ter dood veroordeeld, maar was tijdig gevlucht naar Oostfriesland. Op 1 april 1658 werd hij in Emden gevangengenomen, naar Groningen teruggebracht en aldaar 'op de Poelpoorte' aan de ketting gelegd.

Op 7 februari 1659 velde Coenders opnieuw vonnis: Hamer werd ten eeuwigen dage verbannen met veroordeling van de kosten en 300 pond boete. De straf was lichter geworden omdat het geen valsemunterij bleek, maar uitgifte van slecht geld. Op 15 augustus 1659 stuurde Hamer een verzoekschrift naar Gedeputeerde Staten van Stad en Ommelanden om herziening van zijn vonnis. Dit werd op verzoek van Coenders in beslag genomen als 'fameus libel'. In 1660 liet Hamer alle processtukken met uitvoerige toelichting drukken in het Oostfriesse Pilsom. De veelzeg-

5 Huizinge, terrein van de borg Fraam, getekend in 1921 door J. Vinhuizen (uit Groningsche Volksalmanak 1923)

gende titel luidt: Kort begrip van de uytgegevene (...) historie der onrechtveerdige vervolgingen, tegens alle rechten en Ommelander Landt-recht (...) gepleegt en uyt gevoert door Barent Conders van Helpen, tegens D. Hamer, zijn predicant, (...) valschelijck van valsche munten beschuldicht hebbende.¹⁰

In de oudere literatuur over deze zaak wordt het beeld geschetst van een buitenproportioneel hardvochtig optreden van Coenders tegen een predikant die een licht vergrijp had begaan.¹¹ Bij nadere analyse komt Formsma tot de conclusie dat ds. Hamer niet zo onschuldig was als tot dan toe werd voorgesteld.¹² Ds. Hamer vond nergens steun, noch bij de stad noch bij de Ommelanden, noch bij de classis, terwijl Coenders veel vijanden had. De valse flabben van ds. Hamer waren afkomstig uit Limburg, waar hij voordien ook had gewoond. In 1692 waarschuwden de Staten-Generaal tegen het geld van de graven het Limburgse Gronsfeld. Elke week werden daar duizend pond aan nagemaakte munten geslagen. Verder was in die jaren de bestraffing van valsemunters streng: ze werden in kokend water 'gezoden'.¹³

Een intrigant met afkeer van het boze

In zijn artikel over de borg Fraam gaf Vinhuizen in 1923 de volgende schets van Berend Coenders, 'Wij leeren Coenders in dit proces (=proces Hamer) kennen als een landedelman, die eerder thuis behoorde in de middeleeuwen dan in de gouden eeuw onzer Republiek. Hij heerschte met harde hand en met onbepaalde macht. Herhaaldelijk was hij in processen en moeilijkheden met particulieren gewikkeld die hem bij de Ommelanders gehaat maakten. Hamer

8 Kooi, 'Gedonder in de glazen', pp. 236-237.

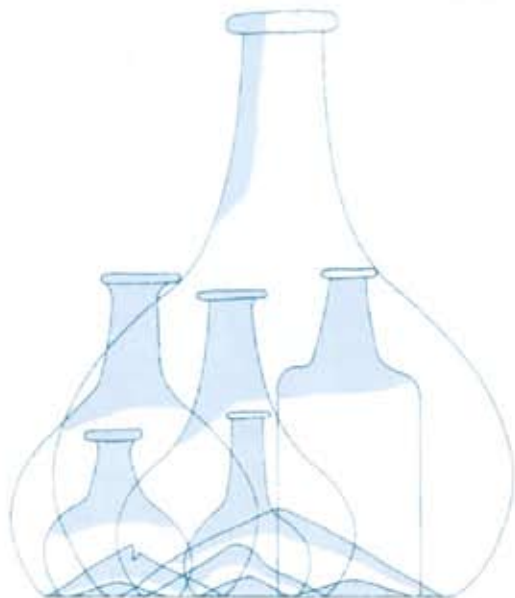
9 G.A. Wumkes, *De Gereformeerde Kerk in de Ommelanden tusschen Eems en Lauwers (1595-1796)*, Groningen 1905, p. 97v.

10 K. ter Laan, *Groninger Encyclopedie*, Deel I, Groningen 1954, p. 278.

11 Wumkes, *De Gereformeerde Kerk*, p. 97v. Vinhuizen, 'De borg Fraam te Huizinge', pp. 36-39; B.J.L. de Geer, 'Een crimineel proces in de Ommelanden 1657-1659', *Groningsche Volksalmanak* 1897, pp. 45-76.

12 Formsma, 'Berend Coenders van Helpen, 1601-1678', p. 232.

13 Formsma, 'Berend Coenders van Helpen, 1601-1678', p. 232.

6 Reconstructie van uit de hand geblazen flessen naar fragmenten die op het borgterrein gevonden zijn in 1959 (tekening P.B. Kooi)

beschuldigt hem van een tyrannie, zooals die sedert Alva in deze landen nergens meer bestaan heeft en van vervalsing der getuigenissen en processtukken'.¹⁴

Deze schets vormt een groot contrast met de zelfanalyse van Berend toen hij in 1641 de tekst ontwierp voor het koorhek. Daarin beschrijft hij zichzelf immers als 'edel, dapper en hooggeboren'. Als wapenspreuk had hij gekozen: 'Vincit qui patitur' ('Hij overwint die weet te verduren'). In de keuze van de bijbelteksten riep Berend op om een afkeer van het boze te hebben, ongeveinsd lief te hebben, geduldig te zijn in de verdrukking en te volharden in het gebed.

Formsma kiest het midden tussen deze uitersten.¹⁵ Van de leden van de bekende familie Coenders van Helpen was Berend volgens hem wel een der merkwaardigste, maar zeker niet de sympathiekste. Hij was een intrigant, maar het is de vraag of hij zich in dezen kwalijker gedroeg dan andere jonkers die een rol wilden spelen in het politieke leven. Ook zijn hebzucht werd gelaakt. 'Hoe het zij, onder de Ommelander jonkers is de alchemist en Franse boeken schrijvende Berend Coenders van Helpen toch een merkwaardige figuur. Maar op het nageslacht heeft zijn proces tegen ds. Hamer de diepste indruk gemaakt'.

De borg Fraam

In Huizinge bezat het geslacht Coenders de borg Fraam sedert 1622. In dat jaar was hij in het bezit gekomen van Willem Coenders van Helpen, die in 1639 overleed. Aan hem herinnert een grote grafsteen in het koor van de kerk in Huizinge. De borg lag ten noordwesten van het dorp bij de weg naar Garsthuizen. Het voetpad dat vanaf de kerk naar het noorden voert, liep naar de borg. De borg is afgebeeld op de kaart van Groningen die Willem en Frederik

14 Vinhuizen, 'De borg Fraam te Huizinge', p. 38.

15 Formsma, 'Berend Coenders van Helpen, 1601-1678', pp. 230-233.

16 Vinhuizen, 'De borg Fraam te Huizinge', p. 45.

17 Vinhuizen, 'De borg Fraam te Huizinge', p. 44.

7 Gravure uit het boek 'l'Escalier des Sages' uit 1689 van Berend Coenders van Helpen. Op de voorgrond liggen diverse instrumenten en glazen die door alchemisten werden gebruikt.

Coenders, zonen van Berend, tekenden tussen 1675 en 1680. Op de rand staan 24 borgen afgebeeld, met als eerste de borg Fraam.

Eeuwenlang was het borgterrein nog goed zichtbaar in het landschap. In de zomer van 1921 werden in een droge sloot zware fundamenten blootgelegd. 'Vaak hebben wij', zo schrijft Vinhuizen in 1923, 'de historische plek bezocht en beschouwd. Het valt ons niet moeilijk de plaats aan te wijzen op het breede voorplein, waar de beide schathuizen hebben gestaan; ook kunnen we vermoeden, waar de poort, de ophaalbrug en de donkere muren moeten gezocht worden (...). En als wij dan de afbeelding voor ons nemen [verwijzing naar de Coenderskaart], (...) dan valt het ons niet moeilijk op deze hoog verheven plek het eeuwenoude kasteel ons voor den geest te tooveren met zijn vroolijke windvanen, met zijn gevels en daken, met zijn rijke bibliotheek en merkwaardig laboratorium'.¹⁶

In 1959 werd het borgterrein geslecht, waarbij nog overblijfselen werden gevonden van de alchemistische proeven, die Berend Coenders deed. De borg zelf was gesloopt in 1738. De stenen werden gebruikt voor dijkverzwaring, de boomgaard en het bos gekapt en de grachten gedempt. In de *Groninger Courant* van 15 januari 1745 werd ter verkoop aangeboden 'Een menigte opgaande eiken, esschen, yperen, beesessen of witblad en lindeboomen, staande op de singels van Fraam te Huizinge'.¹⁷

Dr. Regnerus Steensma (Poelruit 24, 9285 LH Buitenpost, 0511-544141, r.steensma@kpnplanet.nl), maakt studie van oude kerken in het algemeen en in Noord-Nederland in het bijzonder.